

Олександра Свйонтик,

аспірант,
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка
(м. Дрогобич, Україна)

Olexandra Sviontyk,

Postgraduate student,
Drohobych State Pedagogical University
named after Ivan Franko
(Drohobych, Ukraine)
nadijadydnuk@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-4770-0296

УДК 373.3:811.161.2

ЗМІСТ СУЧАСНИХ ЧИТАНОК У КОНТЕКСТІ ВИХОВАННЯ ПОЧУТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Анотація. В статті розглянуто змістове наповнення сучасних читанок для дітей молодшого шкільного віку у контексті виховання почуття відповідальності, вироблення соціальної поведінки та культурологічних поглядів як проявів моральних цінностей.

Автор статті дає критичну оцінку недостатній увазі освітньої громадськості до проблеми формування почуття відповідальності як однієї із соціально важливих рис характеру людини. Вказує на необхідність вироблення стратегії сучасної освіти, яка через читанки сприяє актуалізації порушеної виховної проблеми. Приділяючи увагу школі першого ступеня як основоположної у виробленні моральних засад дитини, свідомого використання соціальних норм поведінки, у проявах емоційної чутливості до навколишнього середовища, автор підкреслює значимість послідовного впливу добірки виховних творів, звертає увагу на необхідність систематичного проведення морально-етичних бесід педагога з дітьми про зміст прочитаного. Такі засоби спонукають школярів до активного мислення та діяльності, виховують відповідальне ставлення до власного життя, розуміння вагомості своїх освітніх обов'язків під час шкільного навчання, виробляють світорозуміння дитини, її значимість у суспільно корисній діяльності.

Метою статті є окреслення переваг застосування виховних текстів читанок у формуванні моральних чеснот, зокрема відповідальності як однієї з важливих якостей сучасної особистості, котра повинна набувати моральних чеснот для подальшої розбудови нашої держави.

Висвітлено зміст читанок останніх років, їхні можливості у вихованні в дітей моральності засобами навчальної літератури. В аналізі текстів зосереджено увагу на розвивальних вправах, мовознавчих проблемах, використанні додаткових засобів у зацікавленні дітей навчальною книгою.

Ключові слова: виховання, моральність, відповідальність, читанка, освітній процес, дитина молодшого шкільного віку.

THE CONTENT OF CONTEMPORARY READERS IN THE CONTEXT BY BREEDING THE SENSE OF RESPONSIBILITY

Abstract. The article deals with the content filling of modern readers for children of junior school age in solving the problem of raising the sense of responsibility, developing social behavior and cultural views as manifestations of moral values.

The author of the article gives a critical assessment of the social conditions of the insufficient attention of the educational community to the problem of forming a sense of responsibility as one of the socially important features of the person's character. Emphasizes the necessity of developing a strategy for modern education, which through readers promotes the updating of the above-mentioned educational problem. Taking the attention to the school of the first degree, as the basis for the development of the moral principles of the child, the conscious use of social norms of behavior, manifestations of emotional sensitivity to the environment, the author emphasizes the importance of the consistent influence of the collection of texts of educational works, draws attention to the need for systematic conduct of moral and ethical conversations with a pedagogue with children about the contents of the read. Such means encourage students to actively think and practice, develop a responsible attitude towards their own lives, understand the importance of their educational responsibilities during school education, and develop a child's world outlook and its significance in socially useful activities.

The purpose of the article is to outline the advantages of using the educational texts of readers in the formation of moral virtues, in particular, responsibility as one of the important qualities of a modern person, which must acquire moral virtues for the further development of our state.

The content of readers of recent years, which presents teachers and parents the possibility of education of children of morality as a means of educational literature as the main one in the formation of worldview, is highlighted. In the analysis of texts attention to developmental exercises, linguistic problems, the use of additional means in the interest of children with a textbook.

Keywords: education, morality, responsibility, reader, educational process, child of junior school age.

ВСТУП

Постановка проблеми. У сучасній українській педагогіці відбувається оновлення змісту освіти на всіх рівнях, а початковий етап впровадження програми «Нової української школи» акцентує на створенні «школи, до якої приємно ходити учням. Тут прислухаються до їхньої думки, вчать критично мислити, не боятись висловлювати власну думку та бути відповідальними громадянами» [6, с. 1]. Однією з важливих потреб для забезпечення умов гуманного та продуктивного процесу розвитку суспільства дослідники вважають проблему формування моральних цінностей, зокрема відповідальності як особистісної якості, необхідної для успішного співіснування людей у соціумі.

Основою парадигми сучасної освіти є філософія дитиноцентризму, яка вивіщує потреби дитини у процесі розвитку. Такий підхід презентує основні засади особистісно орієнтованої педагогіки, яка стала визначальною в освітній системі на зламі ХХ і ХХІ ст. Серед її характерних ознак є спрямованість освіти на екзистенційні потреби людини (свобода буття, вільний вибір життєвого шляху, світогляду, самостійність і відповідальність, самореалізація й саморозвиток, самовизначення і творчість).

Для досягнення якісних соціальних взаємин через усвідомлену самопрезентацію дитини, для вироблення моральних переконань, вміння вибудовувати стратегію власного та соціального розвитку кожної особистості зокрема та спільноти як громади, процес виховання повинен створювати умови для самостійного мислення, звертатися до емоційно-чуттєвої сфери дитини, надавати змогу дитині виявляти свої вчинки. Оскільки вік молодшого школяра є найсприятливішим для формування моральних рис, свідомого регулювання поведінки, прояву творчих можливостей, виховна діяльність педагогів має бути сконцентрована навколо питань обговорення, осмислення, діяльнісного застосування закономірностей людського буття у соціумі з урахуванням моральних законів.

Навчальна книга для молодших школярів поруч з гаджетами займає важливе місце в освітньому процесі, бо стає символом дорослості, належності до шкільної громади, несе вічну філософію мудрості людства. Її зміст, вчинки героїв творів, порушені соціальні та моральні проблеми служать ґрунтом для роздумів та сприяють формуванню світогляду дитини.

Читанки для учнів як основний навчальний підручник укладені з урахуванням пізнавальних та виховних можливостей дітей. Вони є одним із вагомих чинників, який сприяє пізнанню світу, а також служить навчальним матеріалом. Успішне усвідомлення дитиною важливих морально-етичних норм ґрунтується на активності її емоційної сфери та позитивному ставленні до процесу навчання.

Вважаємо за необхідне виокремити порушену проблему і спроектувати методичні можливості застосування навчальної книги для дітей молодшого шкільного віку у процесі формування моделі поведінки.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ – висвітлити освітній вплив читанок на процес становлення моральності дітей молодшого шкільного віку, зокрема відповідальності як однієї з рис характеру дитини, яка інтегрує особистісний прояв моральності, соціальну мотивацію поведінки індивіда, проектує активну громадянську позицію в майбутньому.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ: Під час написання статті використовували парадигмальний метод для розкриття освітнього потенціалу виховних літературних творів з позиції педагогічної науки, її внутрішньої динаміки; синергетичний для аргументації педагогічних ідей педагогів засобами нелінійних зв'язків між теоріями та концепціями виховання.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

В умовах незалежної України провідними тенденціями у формуванні моральності стосунків людей, відповідальності у державотворчих справах України; дбайливому ставленні до історії свого народу, процесу прогресивних соціокультурних змін займає освітня діяльність, зокрема у початковій школі. Навчальна книга займає важливе місце в практиці діяльності педагога і повинна носити не тільки освітній, а й виховний характер. Вона служить зразком у спрямованості на кращі благородні прояви людини.

До проблеми становлення моральних цінностей звертаються відомі дослідники (Н. Басюк, Г. Беленька, І. Бех, Г. Васянович, О. Вишневський, М. Гагарін, Л. Заліток, О. Кононко, І. Підласий, О. Савченко, С. Світельська-Дірко, Т. Фасолько, В. Ягупов та ін.). Однією з важливих є теза про необхідність формування відповідальності особистості дитини завдяки ознайомленню її із загальнолюдськими моральними цінностями засобами навчальної літератури, а також залучення її до розв'язання соціальних, природоохоронних, здоров'язбережувальних проблем.

О. Вишневський підкреслював важливість впливу виховання на усвідомлене формування моральних якостей дитини в процесі її особистісного зростання: «Вродженість прагнень людини до моральності, прагнення правди і краси, навіть жертвності задля добра – є надто поширеною, щоб її не помічати в людях... Наша мета в розвитку вроджених прагнень творити добро» [2, с. 102]. І. Підласий зазначає: «Найважливіше формувати глибоку людську моральність... В основі морального виховання підростаючого покоління лежать загальнолюдські цінності, неминущі моральні норми» [7, с. 141]. В. Ягупов пише: «Опанування людиною духовним досвідом людства у взаємодії з іншими компонентами її розвитку є предметом зацікавлення педагогіки як науки... Цей розвиток відбувається протягом всього життя людини, але особливо інтенсивно – в дитячому і юнацькому віці» [11, с. 75].

Сучасні науковці І. Адамович, О. Бондар, М. Гагарін, Л. Заліток, Я. Кодлюк, Л. Стахів та ін. вказують на важливість використання у навчанні дітей молодшого шкільного віку підручника як основного засобу впливу на формування відповідальної поведінки. «Основне призначення виховної функції підручника полягає у належному відображенні в ньому досвіду емоційно-ціннісного ставлення до дійсності. У зв'язку з цим актуалізується, з одного боку, проблема відбору цінностей, які мають бути зафіксовані у підручниках, адресованих молодшим школярам, а з іншого – включення ціннісно орієнтованого матеріалу до змісту навчальної книги» [4, с. 5].

Сучасні шкільні читанки створені за принципом доступності подачі матеріалу, мають народознавче спрямування, сприяють формуванню зацікавленості до історії рідного народу. Школярі ознайомлюються із кращими зразками дитячої літератури зарубіжних авторів, що пропагують почуття відповідальності через плекання моральності у стосунках між людьми, поваги та шанобливого ставлення до батьків, родичів, культивують відповідальне і дбайливе ставлення до природи, частково ознайомлюють із професіями та виховують працьовитість як прояв шляхетності людини, величі її існування.

Аналіз вчинків літературних персонажів під час морально-етичних бесід сприяють формуванню у дітей здатності не бути байдужими і допомагати один одному у вирішенні шкільних проблем, соціальних справ, міжособистісних взаємин. Адже одне із основних завдань школи – відкрити кожному учневі шлях до реалізації потреби усвідомлення себе відповідальною, соціально корисною особистістю, яка має власні моральні переконання.

В. Сухомлинський у своїй багаторічній успішній учительській практиці приділяв увагу формуванню у своїх вихованців почуття відповідальності, звертаючись до плекання моральних цінностей за законами добра, розвиваючи емпатію, виховуючи такі якості, як милосердя, уміння слухати і розуміти іншого, сердечність, людяність. Він стверджував, що відповідальність як моральна якість проявляється у здатності реагувати на почуття іншої людини, діяти і розуміти свою важливість у соціальному житті. У своїй праці «Теоретичні й практичні проблеми, які висуваються життям у процесі здійснення ідеї всебічного розвитку особистості» педагог підкреслює: «Однією з визначальних умов морального виховання є прагнення до того, щоб кожний наш вихованець уже в роки дитинства і отрочества умів брати на себе труд відповідальності, тягар обов'язку за життя, здоров'я, душевний спокій, благополуччя інших людей» [10, с. 87]. В усіх читанках (з 70-их рр. до наших днів) твори для дітей виховного спрямування В. Сухомлинського завжди займають велику частку. Це служить визнанням творчості відомого педагога і є великим надбанням сучасної теорії та практики вітчизняної виховної традиції.

Г. Беленька зазначає, що «до добрих і шляхетних вчинків спонукають дітей герої дитячих художніх творів. Дошкільників цікавлять твори із захопливими сюжетами, динамікою подій, що інтригують, спрямовують увагу на сприймання змісту... З дитячим героєм повинні траплятися ті самі неприємності і пригоди, що і з дитиною... Герої дитячих творів є близькі їм за характером і своєю поведінкою у різноманітних життєвих ситуаціях» [1, с. 101].

Психолог С. Ладивір зауважує, що емоції є своєрідним зовнішнім виявом внутрішнього світу дитини: «Ціннісні орієнтації як системоутворююче психологічне надбання дитини забезпечує прояв своєї регулюючої дії в системі її життєдіяльності. У такий спосіб цінності виступають механізмом прояву життєвої активності особистості» [3, с. 27]. Внаслідок спостереження за героями творів дитина моделює власну поведінку, формує ставлення до ситуації вибору, а систематичні повторення (поведінка улюблених героїв, правила соціального співжиття) закладають так званий емоційний фундамент морального буття дитячої особистості, який водночас є важливим джерелом усіх проявів її активності як у навчанні, так і в соціальному житті.

Обговорення. Аналізуючи зміст сучасних читанок, хочемо зазначити, що добірка завдань до творів носить зазвичай літературознавче спрямування, а питанням моральності відведено незначну частину. Найбільше уваги виховному потенціалу творів приділено у читанках О. Савченко [8], де запропоновано інтегрований підхід у формуванні відповідальності. Цій меті слугують уміщені у читанці такі твори: «Головна професія» А. Костецького, казка «Сильніше за силу» (відповідальність у навчанні), «У новій школі» О. Буценка, «Кордон» Л. Вахтіної, «Неня» А. М'ястківський (у соціальних взаєминах), «Звертання» Д. Білоуса, «Матусин заповіт» М. Хоросницької (відповідальне ставлення до рідної мови), «Повінь» В. Чухліба, казка «Калинка», «Якщо допоможемо» Л. Левченко, «Ялинка» С. Носаня, «Ялинка» О. Олеся (бережливе ставлення до природи). Барвистими і деталізованими у читанці є малюнки, які створюють позитивну атмосферу для читання і розвитку уяви дитини. Короткі відомості про письменників, твори яких уміщено у книзі, доповнені цікавими історіями з життя авторів. Це створює атмосферу розуміння не тільки величі українського письменства, але й зближує читача і відомих людей у дитинстві.

Читанка має дві частини, що є зручним для користування. У другій частині «Оповідання» [9, с. 22] представлено твори, присвячені моральності, відповідальній поведінці школярів, подано педагогічні настанови: «Ледачому завше ніколи. Вранці росяно, в обід душно, а ввечері комарі кусають», «Ти справжній молодець! Бо в тебе є совість. А совість – це головне в людині». До розділу є завдання дітям: «Читай і розмірковуй: яким бути, а яким – ні».

У читанці дібрано кращі твори природоохоронного спрямування (О. Копиленка, П. Воронька, Г. Чубач, М. Трублаїні та ін.). Повчальні фрази у тексті виділені жирним шрифтом або подані окремим абзацом у кінці тексту: «Правду дідусь казав: ходити над річкою треба тихо», «Коли щось робиш – думай і про наслідки», «Виростеш за роки, підеш в світ широкий, – не забудь мене», що зосереджує увагу на головних ідеях відповідальної поведінки через моральність.

Твори виховного спрямування, представлені у читанці «Літературне читання» В. Науменко (2013) [5] для учнів другого і третього класу, мають особливі презентації з сучасними схематичними зображеннями. Читанки містять велику кількість творів українських авторів (А. М'ястківський, А. Григорук, В. Нестайко, І. Світличний, І. Січовик,

К. Перелісна, Т. Коломієць, А. Костецький та ін.), які сприяють формуванню любові до української культури. Доповнюють ознайомлення з дитячими письменниками короткі довідки про цікаві сторінки їхньої творчості. У змісті творів поняття «відповідальність» тлумачиться на прикладах соціальних взаємин, бережливого ставлення до природи, виховання працьовитості, піклуванні про здоров'я. Низку відомих дітям творів подано скорочено. Уважаємо доречними пошукові завдання у відновленні змісту творів, адже вони розширюють пізнавальний інтерес учнів, формують відповідальне ставлення до процесу навчання, зацікавлення до вивчення рідної літератури, ознайомлюють з кращими зразками творів світової літератури, навчаючи самостійного читання, дають можливість усвідомити моральні уроки.

Оповіданням «Бабусин онучок» В. Сенцовський виховує відповідальність у уважному ставленні не тільки до рідних, а й до інших людей. Дефіцитними у наш швидкий за темпами розвитку час є проблеми прояву уважності та милосердя до людей похилого віку. Так, в оповіданні зображено немічність старої жінки, описано її відчуття самотності, також автор звертає увагу на добре серце старенької, її гостинність, щедрість, бажання допомогти іншим. А сусідський хлопчик, який приходив поласувати бабусиними вишнями, розмовляючи з жінкою, сповнюється великою прихильністю до неї і висловлює бажання стати її онучком: «Хлопчик дивиться на стареньку, на її сиве волосся, що вибилося з-під хустки, й раптом каже: – Бабусю, візьміть мене внуком» [5, с. 124]. Виховання моральності за допомогою художнього образу вважаємо цінним засобом формування кращих рис характеру особистості.

Змістове наповнення читанки виконує виховне завдання формування відповідальності як моральної якості, поведінкових вчинків, відчуттів та суджень через опрацювання творів, що є основою подальшого формування відповідального ставлення дитини до навчання, до громадянських обов'язків, до соціального прояву та ініціативності, до вияву кращих шляхетних рис людини, до валеоекологічної діяльності, до патріотизму та національної свідомості. Вважаємо, що сучасні читанки містять урівноважену кількість творів, що якісно презентують кращі літературні надбання сучасного письменства, вони формують відповідальність як рису характеру людини, спосіб співіснування у соціумі, прояв громадянської активності.

Така різновекторність подачі тлумачення означеного поняття сприяє усвідомленню дитиною своєї поведінки, відчуттів, суджень, надає можливості для осмислення власних переживань і бажання діяти з урахуванням художньо описаних подій, симпатій чи антипатій. А подальший синтез і формування відповідальності стає завданням як самої дитини, так і громадськості, школи, сім'ї, які можуть підтвердити, посилити прагнення школяра до творіння добра, вироблення шляхетних почуттів.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У змісті читанок, опублікованих на початку XXI ст., переважає гуманістичне та національне спрямування, виховання шляхетності у стосунках між людьми, відповідального ставлення до власного здоров'я, природи тощо. Лейтмотивом творів, уміщених у читанках, є відповідальне ставлення до історичного минулого України, виховання дітей на засадах мужності, любові до рідної землі, дбайливого ставлення до культури, мови, традицій. Гуманістична сутність відповідальності розкрита як уміння самостійно мислити, давати пояснення суперечностям у вчинках героїв, вибирати добро.

Моральність у змісті сучасних читанок займає досить важливе місце, а формування почуття відповідальності набуває урівноваженого характеру і спрямованості на шляхетні прояви людини: моральний зміст вчинків у соціальних стосунках, мотивація до отримання ґрунтовних знань для успішної самореалізації у майбутньому, громадянська відповідальність, коли формується готовність стати на захист своєї країни, гідно представляти її у світовому співтоваристві, валеоекологічна відповідальність як за власне здоров'я, так і за природу, вміння усвідомлювати себе як особистість і розвивати свої таланти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Беленька Г. Експериментальне дослідження особливостей розвитку та формування відповідальності у дітей старшого дошкільного віку в умовах ДНЗ / Формування базових якостей особистості дітей старшого дошкільного віку в ДНЗ : монографія / Г. Беленька, С.Васильєва, Н.Гавриш, В.Маршицька, С.Нечай, О.Острианська, О.Полякова, В.Рагозіна, О.Рейпольська, Н.Шкляр / за заг. ред. О.Рейпольської. Харків : «Друкарня Мадрид», 2015. 330с. С.86–119.
- [2] Вишневецький О. Дитиноцентризм і системно-ціннісний підхід до змісту виховання. Рідна школа. 2002. № 5. С. 37–40.
- [3] Дитина у сучасному соціопросторі: навч. посіб. / Т.О.Піроженко, С.О.Ладивір, К.В.Карасьова [та ін.] / за ред. Т.О.Піроженко. Київ. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. 272 с.
- [4] Кодлюк Я. Теоретичні основи побудови підручника для початкової школи – важливий критерій аналізу цього виду навчальної літератури. URL : pidruchnik.ucoz.ua/publ/kodljuk_ja_p_teoritichni_osnovi.../1-1-0-7.
- [5] Науменко В. О. Літературне читання: підручник для 3-го кл. Київ: Генеза, 2013. 176 с.
- [6] Нова українська школа: реформа. Міністерство освіти і науки України, 2018. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola>.
- [7] Підласий І. П. Педагогіка. Новий курс. Книга 1. Загальні основи. Процес навчання, 2010. URL: ibib.ltd.ua/pedagogika-novyiy-kurs-kniga-obschie-osnovyi.html
- [8] Савченко О. Я. Читанка: підручник для 2 кл. 3-тє вид. Київ: Освіта, 2010. Ч.І. 144 с.
- [9] Савченко О. Я. Читанка: підручник для 2 кл. 3-тє вид. Київ: Освіта, 2010. Ч.ІІ. 160 с.
- [10] Сухомлинський В.О. Теоретичні й практичні проблеми, які висуваються життям в процесі здійснення ідеї всебічного розвитку особистості. Вибрані твори в п'яти томах. Т. 1. Київ: "Радянська школа", 1976. 654 с.

[11] Ягупов В. В. Педагогіка: навч. посіб. для студ. пед. спеціальностей ВНЗ. Київ: Либідь, 2002. 560 с.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Byelyenka H. Eksperymentalne doslidzhennya osoblyvostey rozvytku ta formuvannya vidpovidal'nosti u ditey starshoho doshkilnoho viku v umovakh DNZ / Formuvannya bazovykh yakostey osobystosti ditey starshoho doshkilnoho viku v DNZ (Experimental study of peculiarities of the development and formation of responsibility in children of the senior preschool age under the conditions of the PEI) / Formation of the basic qualities of the personality of the children of the senior preschool age in the PEI) : monohrafiya / H. Byelyenka, S.Vasylyeva, N.Havrysh, V.Marshytska, S.Nechay, O.Ostryanska, O.Polyakova, V.Rahozina, O.Reypolska, N.Shklyar / za zah. red. O.Reypolskoyi. Kharkiv : «Drukarnya Madryd», 2015. 330s. S.86–119. (in Ukrainian)
- [2] Vyshnevskyy O. Dytynotsentryzm i systemno-tsinnisnyy pidkhid do zmistu vykhovannya (Child-centeredness and system-value approach to the content of upbringing). Ridna shkola. 2002. № 5. S. 37–40. (in Ukrainian)
- [3] Dytyna u suchasnomu sotsioprostori (A child in modern social space) : navch. posib. / T. O. Pirozhenko, S. O. Ladyvir, K. V. Karasova [ta in.] / za red. T. O. Pirozhenko. Kyiv – Kirovohrad : Imeks-LTD, 2014. 272 s. (in Ukrainian)
- [4] Kodlyuk YA. Teoretychni osnovy pobudovy pidruchnyka dlya pochatkovoyi shkoly – vazhlyvy kryteriy analizu tsoho vydu navchalnoyi literatury (The theoretical basis for constructing a textbook for elementary school is an important criterion for analyzing this type of educational literature). URL: pidruchnik.ucoz.ua/publ/kodljuk_ja_p_teoretichni_osnovi.../1-1-0-7(in Ukrainian)
- [5] Naumenko V. O. Literaturne chytannya : ukr. mova dlya zahalnoosvit. navch. zakl. : pidruchnyk dlya 3-ho kl. (Literary reading: ukr. language for general education. tutor shut up : tutorial for 3rd class) Kyiv : Heneza, 2013. 176 s. (in Ukrainian)
- [6] Nova ukrayinska shkola : reforma. Ministerstvo osvity i nauky Ukrayiny, 2018 (New Ukrainian School: Reform. Ministry of Education and Science of Ukraine, 2018). URL : <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrayinska-shkola>. (in Ukrainian)
- [7] Pidlasyy I. P. Pedahohika. Novyy kurs. Knyha 1. Zahalni osnovy. Protsey navchannya, (Pedagogics. New course. Book 1. General principles. Learning process) 2010. URL: ibib.ltd.ua/pedagogika-novyiy-kurs-kniga-obschie-osnovyi.html (in Ukrainian)
- [8] Savchenko O. YA. Chytanka: pidruchnyk dlya 2 kl. 3-tye vyd. (Reader: textbook for 2 cl. 3rd form.) Kyiv : Osvita, 2010. CH.I. 144 s. (in Ukrainian)
- [9] Savchenko O. YA. Chytanka : pidruchnyk dlya 2 kl. 3-tye vyd. (Reader: textbook for 2 cl. 3rd form) Kyiv : Osvita, 2010. CH.II. 160 s. (in Ukrainian)
- [10] Sukhomlynsky V.O. Teoretychni y praktychni problemy, yaki vysuvayutsya zhytlyam v protsesi zdiysnennya ideyi vsebichnoho rozvytku osobystosti. (Theoretical and practical problems put forward by life in the process of implementation of the idea of a comprehensive development of personality). Vybrani tvory v pyaty tomakh. T. 1. Kyiv : “Radyanska shkola”, 1976. 654 s. (in Ukrainian)
- [11] Yahupov V. V. Pedahohika : navch. posib. dlya stud. ped. spetsialnostey VNZ. (Pedagogics: Teach. manual for students of pedagogical specialties of higher educational institutions). Kyiv : Lybid, 2002. 560 s. (in Ukrainian)